

ЕТНОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА СВЕТОЗАРЕВА И ОКОЛИНЕ

Милорад Стојић

УТИЦАЈ ЕКОНОМСКИХ И ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИХ ФАКТОРА НА ДИСТРИБУЦИЈУ И ТОПОГРАФИЈУ ПРАИСТОРИЈСКИХ НАСЕЉА У СРЕДЊЕМ ПОМОРАВЉУ

Систематска истраживања средњег Поморавља показују да су на дистрибуцију и топографију праисторијских насеља осим природних фактора (безбедност локације од поплава, заклоњеност од ветра, близина питке воде, могућност повлачења у случају напада непријатеља, величина земљишта погодног за земљорадњу или сточарство, близина различитих сировина, могућност комуницирања са сродним заједницама и слично) утицали економски и друштвено-историјски моменти. У појединим периодима праисторије на карактеристике насеља и њихову организацију више су утицали економски, а у другим — друштвено-историјски фактори.

Оба ова фактора врло су изражена у насељима средњег Поморавља пошто се ово подручје налази на најважнијем природном путу који повезује Средњу Европу са Егејом и Блиским истоком и с обзиром на своје економске потенцијале, представља врло примамљиво подручје са аспекта привређивања.

НЕОЛИТ

Старчевачка културна група (око 5 500 — 4 500. године пре н. е.)

Најстарија насеља у средњем Поморављу подигнута су почетком неолита и припадају носиоцима старчевачке културне групе. У избору локација старчевачких насеља одлучујућу улогу имали су економски фактори. Прва насеља лоцирана су на терасама, углавном, у средњим и горњим деловима притока Велике Мораве. За овај период карактеристична је ловачко-скупљачка привреда; земљорадња и сточарство били су у зачетку. Насеља су мала, једва захватају површину од неколико ари. За становнике

и тако малих насеља потребно је било велико економско залеђе да би се, с обзиром на карактер привређивања, обезбедило довољно хране. Узане речне долине и мале котлине Моравиних притока још увек су више одговарале раностарчевачкој економији, него велике котлине Велике Мораве.

Упоредо са повећањем удела земљорадње у привређивању, насеља се премештају или у велике котлине Моравиних притока или у саму долину Велике Мораве. У овом моменту може се запазити правилност у распореду насеља, која јасно показује да је вођена брига да свако насеље има одговарајуће економско залеђе.

Пред крај старчевачке културне групе, средином V миленијума, пре н. е., насеља се поново подижу у долинама притока Велике Мораве, што може да буде последица оних догађаја који ће у крајњој линији резултирати појавом винчанске културне групе у Поморављу.

Винчанска културна група (око 4 500 — 3 200. године пре н. е.)

И за винчанску културну групу карактеристична су два раздобља у погледу дистрибуције и топографије насеља. У старијем периоду, који одговара фази Винча—Тордош, насеља су сконцентрисана дуж обода долине Велике Мораве. То је време највећег процвата земљорадње. За млађи период винчанске културне групе (фаза Винча—Плочник) карактеристично је оснивање насеља и изван долине Велике Мораве. Током овог периода гаси се живот у појединим винчанским насељима у самој долини Велике Мораве, и то онима која су природно незаштићена, а истовремено нека природно заштићенија насеља у суседству нагло повећавају своју величину.

Док је трајала плочничка фаза винчанске културне групе, поједине делове Поморавља запоседају носиоци једне раноенеолитске културне групе, сродне културним групама комплекса Криводол—Салкуца—Бубањ. Заједнице ове раноенеолитске културне групе продиру само у оне делове Поморавља у којима није било винчанских насеља. Тако, на пример, носиоци ове културне групе подижу тридесетак насеља по ободу светозаревског поља, док их у параћинској котлини, која представља јединствену целину са светозаревачким пољем, нема. По свему судећи, појава раноенеолитских заједница у Поморављу и престанак живота у неким насељима винчанске културне групе у долини ове реке у директној су вези.

Свакако да су поједина винчанска насеља изван долине Велике Мораве, у средњем Поморављу, настала због пренасељености саме долине Мораве. Како земљорадња у долини Велике Мораве није могла у целини да задовољи све потребе у храни, део винчанског становништва био је присиљен да потражи нове обрадиве површине и нове изворе хране: у сточарству, лову и риболову. Изгледа да се сличан процес одвијао и у другим културама изван долине ове велике реке савременим винчаској. Многе културне групе су због ове трансформације у економији за кратко време измениле свој карактер и постале изразито енеолитске, што се одразило на дистрибуцију и топографију насеља. Поменути процес у винчанској културној групи текао је знатно спорије, и она није постала типично енеолитска.

ЕНЕОЛИТ (око 3 200 — 2 000. године пре н. е.)

У раном енеолиту запажа се једна другојачија ситуација у погледу дистрибуције и топографије насеља у односу на неолит. Раноенеолитске заједнице подизале су своја насеља дуж високих обала река или на градинским позицијама. Карактеристично је да су насеља раног енеолита густо распоређена дуж појединих река, док их у долинама других — нема. Насеља се, такође, редовно подижу на крајевима сужења речних долина, несумњиво, да би се контролисало кретање кроз ове критичне тачке и тиме штитило одређено подручје. Насеља су, по правилу, мала, али су врло бројна. На основу величине, може се закључити да је у њима живео мали број становника. Због тога, иако је растојање између насеља мало, оно ипак представља довољно економско залеђе за свако насеље, с обзиром на број становника појединих насељина. Иначе привреда је била мешовита: земљорадничко-сточарска, а у мањој мери ловачко-скупљачка.

Негде пред крај раног енеолита у средње Поморавље продиру заједнице културне групе Салкуца IV. Први пут у праисторији средњег Поморавља насеља се оснивају искључиво изван речних долина. Наиме, носиоци културне групе Салкуца IV подизали су своја насеља на градинским позицијама или у мањим депресијама, које се налазе на благим падинама околних планина. Иначе, број насеља знатно опада, тако да ће следећа културна група — баденска, чији ће носиоци ускоро подрети у Поморавље, затећи ретко насељено подручје. Насеља баденске културне групе су бројна и лоцирана су тако да контролишу критичне тачке на овом подручју клисуре и ушћа река.

Продор носилаца баденске културне групе означио је крај раноенеолитских културних група типа Криводол—Салкуца—Бубањ и почетак раздобља које карактерише развој културних група средњег енеолита.

На културним традицијама баденске културне групе и уз утицаје Коцфени културе, у средњем Поморављу формира се једна специфична варијанта костолачке културне групе, чији развој испуњава средњи и позни енеолит у овом делу Поморавља. Носиоци костолачке културне групе подизали су своја насеља по ободу речних долина и на градинским локацијама. Интересантно је да су равничарска насеља мала и релативно кратко-трајна, а градинска велика и дуготрајна. Распоред костолачких насеља је такав да се не може говорити о некој организацији насеља на ширем подручју.

Живот у костолачким насељима прекинуле су номадске групације из слива Јужне Мораве, које су приморале костолачко становништво из долине Велике Мораве да се пресели у Подунавље.

Поменуће номадске групације густо су населиле средње Поморавље. На њиховим културним традицијама настаће особена култура позната под именом Бубањ-Хум III, која представља најстарију културну групу раног бронзаног доба на овом подручју.

РАНО БРОНЗАНО ДОБА (око 2 000 — 1 700. године пре н. е.)*Бубањско-хумска група III и винковачка културна група*

За разлику од малих и краткотрајних насеља културне групе на чијим ће се основама развити најстарија култура раног бронзаног доба у средњем Поморављу, насеља бубањско-хумске групе III су пространа и дуго-трајна. Најомиљеније локације за подизање насеља представљале су нешто више речне терасе које доминирају одређеним котлинама. За читаво време трајања ове културне групе раног бронзаног доба неће се битније мењати топографија насеља. И у овом случају не може се рећи да су насеља организована тако да представљају одбрамбени систем одређеног подручја.

Негде пред крај раног бронзаног доба, око 1 800. године пре н. е., крећући се из средњег Подунавља, продиру носиоци винковачке културне групе. За своје кретање винковачке групације користиле су обод долине Велике Мораве и брежуљкасто подручје дуж њене леве обале. У средњем Поморављу, винковачко становништво подигло је већи број равничарских и градинских насеља. Насеља су велика по површини, а моћни културни слојеви указују на релативно дуг и интензиван живот. Оваква ситуација свакако је добрим делом условљена економијом ове културне групе у којој је земљорадња имала водеће место, а сточарство и лов — допунско. Осим у долини Велике Мораве и доњим деловима притока ове реке, винковачка насеља подизана су у периферним областима овог подручја. За ова периферна насеља карактеристична је културна симбиоза са бубањско-хумском групом, која се јасно огледа у керамици. Симбиоза и, касније, интеграција две културне групе омогућиће настанак ватинске културне групе, чији развој испуњава прву половину средњег бронзаног доба.

СРЕДЊЕ БРОНЗАНО ДОБА (око 1 700 — 1 250. године пре н. е.)*Ватинска културна група* (око 1 700 — 1 500. године пре н. е.)

Носиоци ватинске културне групе, настале, између осталог, у подручју Поморавља, подизали су своја насеља на високим терасама Моравиних притока, на ушћима река, а каткад и на градинским локацијама. Археолошка истраживања ватинских насеља у средњем Поморављу показала су да су у овој културној групи временом све већи значај заузимали сточарство, лов и риболов — на рачун земљорадње. У тренутку када је земљорадња потпуно изгубила значај, престао је живот на ватинским насељима. Од тог момента, ватинске заједнице у средњем Поморављу добиле изразита номадска обележја и биле су изложене снажном утицају неких савремених културних група карпатског подручја, посебно оних код којих је металургија бронзе била развијена. Даљи развој ове културне групе немогуће је пратити на основу остатака насеља, јер таква насеља овог периода у средњем Поморављу не постоје.

Параћинска културна група (око 1 500 — 1 250. године пре н. е.)

Параћинска културна група, која је егзистирала у Поморављу током друге половине средњег бронзаног доба, представља поменућу трансформисану ватинску културну групу.

Иначе, карактеристике параћинске културне групе познате су, једино, на основу истраживања некропола, пошто носиоци ове изразито номадске културне групе нису подизали трајнија насеља. Некрополе су представљале једина стална културна средишта, која су преузела многе световне функције насеља (размену добара, контакти између различитих заједница параћинске културне групе и друго).

ПРЕЛАЗНИ ПЕРИОД ИЗ БРОНЗАНОГ У ГВОЗДЕНО ДОБА (око 1 250 — 800. године пре н. е.)

За прелазни период из бронзаног у гвоздено доба карактеристична су четири раздобља у погледу дистрибуције, топографије и организације насеља у средњем Поморављу.

Поновно оснивање насеља у средњем Поморављу пада у време почетка Егејске сеобе, у XIII веку пре н. е., а представљало је одбрамбену реакцију аутохтоног становништва на продоре средњоевропских популација ка Егеји и Блиском истоку. Наиме, већ на прве наговештаје догађаја, познатих као Егејска сеоба, локалне заједнице параћинске културне групе реаговале су подизањем насеља на свим критичним тачкама у долини Велике Мораве, која најбоље повезује Средњу Европу са Егејом и Блиским истоком. Насеља су подигнута на ушћима свих притока Велике Мораве, на крајевима и у средини Багрданске клисуре, а такође и дуж природних комуникација — раседа којима се ова једина клисура у долини Велике Мораве могла заобићи. Овакав размештај насеља речито показује намеру да се по сваку цену спречи пролаз страним популацијама кроз овај део Поморавља. Археолошка документација, на пример недостатак остава из овог периода, доказује да носиоци Егејске сеобе нису прошли, бар не у првом налету долином Велике Мораве.

Иначе насеља су подигнута на терасама, какве се обично налазе на ушћима притока Велике Мораве, која су природно добро заштићене рекама и напуштеним меандрима. У периферним деловима средњег Поморавља, односно у његовом брдско-планинском делу, насеља из овог периода нису пронађена.

Оснивање насеља из безбедносних разлога у XIII веку пре н. е. имало је далекосежне последице и на економски и културни развој средњег Поморавља. На економском плану последице су видљиве у реафирмацији земљорадње, а на културном — у све чешћим контактима и међусобним прожимањима са суседним културним групама. Започети процес културног прожимања довешће при крају прелазног периода до културног јединства на простору централне Србије, Косова, североисточне Србије, југозападне Румуније и северозападне Бугарске. Јединствена културна основа послужиће као база за етногенезу извесног броја етнички и културно блиских народа, као што су: Трибали, Дако-Гети, Дарданци и Мизијци.

Процес културног прожимања прошао је кроз неколико развојних фаза које су се манифестовале и кроз дистрибуцију и топографију насеља.

Негде на прелазу из XII у XI век пре н. е., користећи се побрћем дуж долине Велике Мораве, у централне делове Србије продиру носиоци једног новог културног стила окарактерисаног, пре свега, црнополираном и канелованом керамиком. Пошто је долина Велике Мораве била насељена аутохтоним становништвом, инвазиона културна група, чије би матично подручје требало тражити у областима које гравитирају средњем Подунављу, подигла је своја насеља по котлинама притока Велике Мораве. Насеља су велика по површини и имају богат културни слој који указује на интензитет живота. И ова културна група имала је мешовиту привреду са приближно подједнаком заступљеношћу земљорадње, сточарства и лова.

Доласком стране популације у средње Поморавље, гаси се живот у већини насеља домаћег становништва. Археолошки налази из следеће развојне фазе прелазног периода показују да аутохтоно становништво није уништено, већ да је временом дошло до етничке и културне интеграције придошлог и затченог становништва.

Током треће развојне фазе прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба запажа се даљи пораст броја насеља. Осим насеља у долини Велике Мораве и доњим деловима њених притока, насеља се све чешће подижу и у теже приступачним деловима средњег Поморавља. Оваква ситуација речито говори да је дошло до значајног пораста броја становништва, што је изазвало насељавање до тада ненасељених делова овог подручја.

Процес повећавања броја насеља посебно је узео маха током последње фазе прелазног периода, у IX веку пре н. е. Док би у две претходне фазе економски фактори били пресудни за дистрибуцију насеља, распоред насеља током последње фазе прелазног периода у великој мери условљен је одбрамбеним разлозима. У том смислу, врло је карактеристична организација насеља у појединим котлинама. У свакој котлини Моравиних притока обично се налазило по једно веће насеље ове фазе прелазног периода, а на свим прилазним путевима подигнута су мала насеља, очито са задатком да штите, у случају опасности, велико насеље унутар котлине. Посебно су добро били обезбеђени путеви који воде из долине Велике Мораве, што речито говори одакле се потенцијални непријатељ очекивао. На таквим прилазним путевима, у више случајева, констатовано је по неколико минијатурних насеља.

ГВОЗДЕНО ДОБА (око 800 — 300. године пре н. е.)

Значајне промене у дистрибуцији и топографији насеља десиле су се на почетку старијег гвозденог доба, у VIII веку пре н. е. Управо ове промене представљају једну од цезура између прелазног периода и старијег гвозденог доба. Наиме, на почетку VIII века, као последица продора једног коњаничког народа (Кимераца), у Поморављу почињу нагло да се подижу градинска насеља, односно, насеља на узвишеницама. Већина ових насеља природно је заштићена, а мањи број је вештачки утврђен. Вештачки су утврђене само градине дуж великих Моравиних котлина. Иако су градине масовно подизане, живот није замро у равничарским насељима, напротив, изгледа да је чак интензивирао.

Дистрибуција насеља током најстарије фазе гвозденог доба, која приближно одговара VIII веку пре н. е. пружа следећу слику: равничарска насеља подижу се на ниским терасама; природно заштићена градинска насеља у великом броју подижу се у брдско-планинском залеђу, а вештачки утврбене градине лоциране су на платоима брдско-планинског оквира Моравиних котлина.

За природно заштићена градинска насеља могло би се рећи да представљају насеља једне одређене заједнице која ту непрекидно живи. Велике вештачки утврбене градине, пак, представљају утврбења са мањом посадом, која служе за заштиту становништва већег броја равничарских насеља у случају опасности, а такође и за смештај заједничких добара. Наиме, ове изванредно добро утврбене градине служиле су за смештај залиха хране. Неуобичајено много алата за вршај житарица, пронађен на градинама, показује да се најважнији део посла у привређивању обављао на овим безбедним местима. Уз то, на градинским локацијама знатно јаче струји ваздух, што олакшава вршај.

Почетком VII века пре н. е. у Поморавље продиру носиоци Басараби културе из Олтеније. Носиоци нове културне групе запоседају већину равничарских насеља из претходне фазе гвозденог доба, а градинска насеља разарају. За разлику од својих претходника, заједнице Басараби културе насеља подижу искључиво у долини Велике Мораве и доњим деловима њених притока.

Аутохтоно становништво приморано је било да напусти већину својих насеља и да се насели у теже приступачним деловима средњег Поморавља. У овим, за живот неподесним подручјима, избегло аутохтоно становништво из корена је променило своју економију, што је имало велике последице и на читаву културу. Пошто у новој средини није било услова за земљорадњу, сточарство је, практично, постало једини извор egzистенције заједнице. Због овакве економије ускоро је изгубљен сваки интерес према сталним насељима. Временом, некадашње избеглице из питомих делова Поморавља ојачале су у сваком погледу и постале озбиљна претња дотле супериорним носиоцима Басараби културе.

Заједнице Басараби културе биле су принуђене да за релативно кратко време подигну велики број утврбења на узвишицама, и тако покушају да спрече продор непријатеља у Поморавље. Ови гигантски објекти, највећи који су икада подигнути у праисторији Поморавља, нису спречили повратак некадашњих изгнаника на своју матичну територију.

Археолошка истраживања све више указују да описани процес, уствари, представља процес етногенезе Трибала, једног од најмоћнијих палеобалканских народа.

Долазак Трибала у равничарске делове средњег Поморавља, на описан начин, означио је једну посве нову дистрибуцију насеља условљену економским и друштвеним развојем. Насеља се организују око једног изванредно добро утврбеног средишта лоцираног на неком од доминантних планинских врхова. Насеља су организована у три нивоа, с очигледно различитим економским и друштвеним задацима. Први ниво чине равничарска насеља, други ниво — насеља подигнута на ниским планинским огранцима, трећи ниво чини једна или, ретко, више вештачки утврбених градина подигнутих на планинским врховима. Свакако да су у економском погледу била најзначајнија равничарска насеља, где су постојали добри услови за

земљорадњу. Други ниво насеља — природно заштићене градине — представљале су заштиту равничарским насељима, у чијој су близини лоциране. Ове градине, такође, су штитиле и све прелазне путеве вештачким утврђењима на планинским врховима.

Дистрибуција насеља током најмлађе фазе старијег гвозденог доба несумњиво указује на једно издиференцирано друштво, у оквиру кога је издвојен владајући слој, непознат у ранијим периодима праисторије.